

KOSMONIMLAR VA ULARNING TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI, O‘ZBEK TILI VA MADANIYATIGA BOG‘LIQLIGI

*Berdimuratova Ro‘za Raxmanovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
tayanch doktranti*

COSMONYMS AND THEIR PLACE IN LINGUISTICS, THEIR RELATIONSHIP TO THE UZBEKI LANGUAGE AND CULTURE

*Berdimuratova Ro‘za Raxmanovna,
Basic doctoral student at Urgench State University named after
Abu Rayhon Beruni*

КОСМОНИМЫ И ИХ МЕСТО В ЛИНГВИСТИКЕ, ИХ СВЯЗЬ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ И КУЛЬТУРОЙ

*Бердимуратова Руза Рахмановна,
Базовый докторант Ургенчского государственного
университета имени Абу Райхона Беруни*

<https://orcid.org/0000-0001-6694-6307>

berdimuratovaroza53@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada osmon jismlari nomlari, ya'ni kosmonimlar, o'zbek tilining onomastika sohasida muhim lingvistik birlik ekanligi alohida ta'kidlanib, uning lingvokulturologik xususiyatlari ularning semantik tuzilishi va madaniy kontekstda qo'llanilishi bilan aniqlangan.

Kalit so'zlar: kosmonim, kosmonimika, astronim, onomastika, yulduz, yulduz turkumi, tong yulduzi.

Abstract: This article emphasizes that the names of celestial bodies, that is, cosmonyms, are an important linguistic unit in the field of onomastics of the Uzbek language, and its linguocultural characteristics are determined by their semantic structure and use in a cultural context.

Key words: cosmonym, cosmonymics, astronim, onomastics, star, constellation, morning star.

Аннотация: В данной статье подчеркивается, что названия небесных тел, то есть космонимы, являются важной языковой единицей в области ономастики узбекского языка, а ее лингвокультурные особенности определяются их семантической структурой и использованием в культурном контексте.

Ключевые слова: космоним, космонимика, астроном, ономастика, звезда, созвездие, утренняя звезда.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Osmon jismlari nomlari, ya'ni kosmonimlar, o'zbek tilining onomastika sohasida muhim lingvistik birlik sifatida qaraladi. Ushbu nomlar nafaqat astronomik obektlarni belgilash vositasi sifatida xizmat qiladi, balki tilning tarixiy, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Kosmonimlar tilshunoslikning onomastika bo'limida, xususan, kosmonimika yoki astroinimika deb ataluvchi sohada o'rganiladi. Bu soha osmon jismlari, sayyoralar, yulduz turkumlari

va boshqa kosmik obektlarning nomlarini tahlil qiladi. Kosmonimlar “kosmo” (koinot) va “onoma” (atoqli ot) so'zlaridan kelib chiqib, koinotdagi obektlarning nomlarini ifodalaydi. Ilmiy adabiyotlarda bu nomlar “kosmonim”, “astroinim” yoki “astroponim” kabi turli terminlar bilan ataladi, ammo terminologiyadagi bu xilma-xillik tadqiqotchilar o'rtasida muayyan chalkashliklarni keltirib chiqaradi.

**ADABIYOTLAR TAHLILI VA
METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И**

МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). O'zbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda "astroponim" termini ko'proq yulduzlar, sayyoralar, burjlar va ular yuzasidagi obyektlar (masalan, tekisliklar, vulqonlar, dengizlar) nomlari sifatida izohlanadi. Masalan, E.Begmatov o'zining "O'zbek ismlari imlosi" asarida astroponimlarni "yulduzlar, sayyoralar, burjlar va boshqa samoviy jismlarning atoqli otlari" deb ta'riflaydi va shartli ravishda meteorit nomlarini ham ushbu guruhga kiritish mumkinligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, H.Dadaboyevning maqolalarida va "O'zbek adabiy tili leksikasi tarixi" asarida ham "astroponim" termini qo'llanilgan.

E.Begmatov va N.Uluqovlarning hamkorlikda nashr qilgan "O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati"da "astronim" va "astroponim" terminlari alohida talqin qilinadi. Bu lug'atda "astronim" samoviy jismlar, ya'ni yulduzlar, sayyoralar, kometalar va asteroidlarning atoqli otlari sifatida ta'riflanadi, ammo "astroponim" termini haqida maxsus izoh berilmaydi. Shu bilan birga, "kosmonim" termini "kosmik fazoda joylashgan samoviy obyektlarning atoqli otlari" sifatida izohlanadi, lekin "kosmonimika" sohasining aniq ta'rifi keltirilmaydi [2:18-19]. Bu holat terminologiyadagi noaniqlikni yanada oshiradi va tadqiqotchilar o'rtasida turli yondashuvlarni keltirib chiqaradi.

Rus tilshunosi A.V.Superanskayaning tadqiqotlarida kosmonimika va astronimika sohalari yetarlicha o'rganilmaganligi va bu sohada aniq terminologiya shakllanmaganligi ta'kidlanadi [3:37.]. U "kosmonim" va "astronim" terminlarini farqlashga harakat qilib, "kosmonim"ni kengroq tushuncha sifatida, ya'ni galaktikalar, yulduz turkumlari va kosmik kengliklarni qamrab oluvchi nomlar deb, "astronim"ni esa yulduzlar, sayyoralar, asteroidlar va kometalarning alohida nomlari sifatida talqin qiladi. V.D.Bondaletov ham shu fikrga qo'shilib, "kosmonim" va "astronim" terminlarining bir-biriga yaqin ma'noda ishlatilishini va tadqiqotchilar o'rtasida yagona yondashuv yo'qligini ta'kidlaydi. U o'z tadqiqotlarida "kosmonim" va "kosmonimika" terminlarini afzal ko'radi, chunki bu terminlar samoviy jismlar nomlarini aniqroq ifodalaydi.

МУНОВАРИ (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kosmonimlarning o'zbek tilidagi o'ni ularning etimologik kelib chiqishi va madaniy

ahamiyati bilan ham bog'liq. O'zbek xalqining tarixiy va madaniy tajribasi kosmonimlarda o'z aksini topgan. Masalan, turkiy xalqlar orasida yulduz nomlari ko'pincha arabcha va forsa so'zlar bilan qo'llanilgan, bu esa islom dini ta'siri bilan izohlanadi. "Avesto" kabi qadimiy manbalar samoviy jismlar nomlarining etimologiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu manbada ko'plab sayyoralar, burjlar va yulduz turkumlari nomlari keltirilgan bo'lib, ular otaşparastlik dinining vakillari tomonidan vaqtini, yil fasllarini va dehqonchilik, chorvachilik kabi sohalarni belgilashda ishlatilgan. Masalan, "Avesto"da keltirilgan nomlar osmon jismlari nomlanishining o'ziga xos xususiyatlarini va ularning turkiy xalqlarning dunyoqarashidagi o'rnini ko'rsatadi [1]. O'zbek xalqining hayotida kosmonimlar muhim rol o'ynaydi, chunki ular xalqning ko'chmanchi hayot tarzi, dehqonchilik faoliyati va diniy e'tiqodlari bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, "Yeti qaroqchi" (Pleiades yulduz turkumi) o'zbek xalq og'zaki ijodida ko'chmanchi hayotning muhim ramzi sifatida tilga olinadi. Xalq dostonlarida va ertaklarida bu yulduz turkumi yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi sifatida tasvirlanadi. Alisher Navoiyning "Xamsa" asarida "Yeti qaroqchi" haqida quyidagi misra keltiriladi: "*Yeti qaroqchi osmonda nur sochar, yo'l ko'rsatar karvonga*". Bu misra yulduz turkumining nafaqat estetik tasvirini beradi, balki uning xalq tasavvuridagi muhim o'rnini ham ko'rsatadi. Shu kabi, "Qutb yulduzi" va "Temir qoziq" (Shimoliy yulduz) ko'chmanchilar uchun yo'nalish belgilovchi sifatida xizmat qilgan. Xalq maqollarida "Temir qoziq o'z o'rnida turar" degan ibora barqarorlik, sadoqat va doimiylik ramzi sifatida ishlatiladi, bu esa kosmonimlarning xalq hayotidagi amaliy va ramziy ahamiyatini ko'rsatadi. Kosmonimlarning lingvokulturologik xususiyatlari ularning semantik tuzilishi va madaniy kontekstda qo'llanilishi bilan aniqlanadi. O'zbek tilidagi kosmonimlar ko'pincha metafora, metonimiya va sifatlar orqali shakllangan bo'lib, xalqning tasavvuriga asoslanadi. Masalan, "Cho'lpon" (Venera) so'zi o'zbek tilida "tong yulduzi" sifatida ishlatilib, ertalabki yorug'lik va umid ramzi sifatida talqin qilinadi. Xalq she'rlarida "Cho'lpon" ko'pincha sevgi va go'zallik ramzi sifatida tasvirlanadi: "Cho'lpon yulduz nur sochar, ko'ngilga mehr o'yar". Bu misol kosmonimning stilistik ahamiyatini va uning o'zbek adabiyotidagi

badiiy obraz sifatidagi rolini ko'rsatadi. Shu kabi, "Mushtariy" (Yupiter) forsiy so'zdan kelib chiqqan bo'lib, o'zbek tilida donishmandlik va nufuz ramzi sifatida ishlatiladi. "Mushtariy osmonda porlar, bilim nurin sochar" degan misra bu nomning adabiy matnlardagi ramziy ma'nosini ochib beradi.

Kosmonimlarning lingvostilistik xususiyatlari ularning adabiy va og'zaki nutqda qo'llanilishi bilan bog'liq. O'zbek adabiyotidagi kosmonimlar ko'pincha ramziy ma'noga ega bo'lib, she'rlar va nasrda badiiy obrazlar yaratishda ishlatiladi. Masalan, "Quyosh" va "Xurshid" nomlari o'zbek she'riyatida hayot, nur va iliqlik ramzi sifatida ishlatiladi. Alisher Navoiy "Xurshid" haqida quyidagi misrani keltiradi: "Xurshid chiqar sharqdan, nur sochar har yonga". Bu misra kosmonimning badiiy tasvirdagi rolini va uning estetik qiymatini ko'rsatadi. Shu bilan birga, "Oy" va "Qamar" nomlari sevgi, go'zallik va sokinlik ramzi sifatida ishlatiladi. Xalq dostonlarida "Qamar yuzli dilbar" iborasi sevgi va muhabbatni ifodalashda keng qo'llaniladi. Masalan, "Alpomish" dostonida "Qamar yuzli Barchinoy" tasviri ayol go'zalligini ulug'lashda ishlatiladi. Bu kabi kosmonimlar o'zbek tilining stilistik imkoniyatlarini boyitadi va adabiy matnlarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

O'zbek tili kosmonimlari tilshunoslikdagi o'rni, o'zbek xalqining madaniy va ma'naviy hayoti bilan bog'liqligi bilan o'ziga xos ahamiyatga ega. Bu nomlar xalqning tarixiy xotirasini saqlab, tilning leksik-semantik tuzilishi, etimologik kelib chiqishi va stilistik imkoniyatlarini yoritadi. "Yetti qaroqchi", "Qutb yulduzi", "Temir qoziq", "Quyosh", "Oy", "Mirrix", "Shams", "Qamar", "Xurshid", "Mehri", "Utorid", "Cho'lpon", "Mushtariy" va "Tong yulduzi" kabi kosmonimlar o'zbek xalqining dunyoqarashi, ko'chmanchi hayot tarzi, dehqonchilik faoliyati va diniy e'tiqodlarini aks ettiradi. Adabiy matnlardan olingan misollar bu nomlarning badiiy-estetik qiymatini va xalq hayotidagi muhim rolini isbotlaydi. Shu sababli,

kosmonimlar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va tarix kabi fanlar uchun ham muhim tadqiqot obekti hisoblanadi.

Kosmonimlarning o'zbek madaniyatiga bog'liqligi ularning xalq xotirasidagi o'rni va ijtimoiy hayotdagi ahamiyati bilan aniqlanadi. "Cho'lpon" yulduzining chiqishi dehqonlar uchun mavsumiy ishlarning boshlanishini bildirsa, "Yetti qaroqchi" ko'chmanchilar uchun yo'nalish belgilovchi sifatida xizmat qilgan. "Qutb yulduzi" va "Temir qoziq" barqarorlik va yo'l-yo'riq ramzi sifatida xalq maqollarida va dostonlarida keng ishlatiladi. Bu nomlar xalqning ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettirish bilan birga, tilning leksik boyligini oshiradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Xulosa qilib aytganda, kosmonimika sohasidagi terminologik muammolarni hal qilish uchun "kosmonim" va "kosmonimika" terminlarini yagona standart sifatida qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Bu terminlar ixcham, baynalmilal xarakterga ega va samoviy jismlar nomlarini aniq ifodalaydi. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi kosmonimlarning etimologik va madaniy ahamiyatini o'rganish tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarix kabi sohalarida muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

Авесто (М. Исхоқов таржимаси). – Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2000, №6. – 50 б.

Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган: Наманган нашриёти, 2006. – 18–19 б.

Дадабаев Х. Астрономические наименования в старотюркских письменных памятниках XI–XIV вв. // Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Тошкент: Фан, 1994. – 32–43 с.

Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – 366 с.

